ISSN: 3060-4923 Impact Factor –7,212

UDK: 811.512.133:367.4

BIRIKMALARNING ME’YORIYLIGI, SEMANTIK MOSLIGI VA USLUBIY XUSUSIYATLARI

Atavullayev Diyorbek Samadulla o‘g‘li
2-bosqich magistranti
Qarshi davlat universiteti
https://doi.org/10.5281/zenodo.23813494

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek tilidagi so‘z birikmalarining me’yoriyligi, komponentlar o‘rtasidagi semantik moslik va funksional-uslubiy xususiyatlari tahlil qilinadi. Grammatik va leksik me’yorlarning o‘zaro aloqasi, so‘zlarning birikuvchanligi hamda ilmiy, rasmiy-idoraviy, publitsistik, badiiy va so‘zlashuv uslublarida birikmalarning qo‘llanishi misollar orqali yoritiladi. Tahlil natijasida birikmani baholashda shakliy to‘g‘rilik bilan cheklanmay, ma’no va kontekstni ham hisobga olish zarurligi asoslanadi.
Kalit so‘zlar: so‘z birikmasi, me’yoriylik, semantik moslik, birikuvchanlik, leksik me’yor, grammatik me’yor, funksional uslub, nutq madaniyati.

Аннотация. В статье рассматриваются нормативность словосочетаний в узбекском языке, семантическая совместимость их компонентов и функционально-стилистические особенности. На примерах анализируются взаимосвязь лексических и грамматических норм, сочетаемость слов, а также особенности употребления словосочетаний в научном, официально-деловом, публицистическом, художественном и разговорном стилях. Обосновывается необходимость учитывать не только грамматическую правильность, но и значение компонентов и контекст.
Ключевые слова: словосочетание, нормативность, семантическая сочетаемость, лексическая норма, грамматическая норма, функциональный стиль, культура речи.

Abstract. This article examines the normativity of Uzbek word combinations, the semantic compatibility of their components, and their functional-stylistic features. Examples are used to discuss the relationship between lexical and grammatical norms, lexical combinability, and the use of word combinations in academic, official, journalistic, literary, and conversational styles. The article argues that the assessment of a word combination should consider not only grammatical correctness but also meaning and context.
Keywords: word combination, normativity, semantic compatibility, lexical combinability, lexical norm, grammatical norm, functional style, speech culture.

Kirish. So‘zlarning o‘zaro birikishi tilning leksik va grammatik tizimlari tutashadigan muhim nuqtalardan biridir. So‘z birikmalari predmet, belgi, harakat va holatlar o‘rtasidagi munosabatlarni ifodalab, gap qurilishida mazmuniy aniqlikni ta’minlaydi. O‘zbek sintaksisiga oid ishlarda so‘z

birikmasining tuzilishi va sintaktik munosabatlari grammatik tahlilning muhim yo‘nalishi sifatida ko‘riladi [1; 2]. Biroq birikmaning to‘g‘ri tuzilishi grammatik shakl bilan cheklanmaydi: komponentlar semantik jihatdan mos bo‘lishi va muayyan nutq vaziyatida uslubiy jihatdan o‘rinli qo‘llanishi ham kerak.

Mavzuning dolzarbligi ilmiy va rasmiy matnlarda terminologik aniqlikni ta’minlash, ta’lim jarayonida nutq madaniyatini rivojlantirish hamda matn tahririda leksik-sintaktik xatolarni kamaytirish ehtiyoji bilan belgilanadi. Maqolaning maqsadi o‘zbek tilidagi birikmalarning me’yoriyligi, semantik mosligi va uslubiy xususiyatlarini o‘zaro bog‘liq holda tavsiflashdan iborat.

Tadqiqot metodlari. Maqolada tavsifiy, qiyosiy, kontekstual va komponent tahlil usullaridan foydalanildi. Misollar o‘zbek tilining umumiy leksik-grammatik xususiyatlariga tayangan holda tahlil qilindi. Tadqiqot nazariy-tahliliy xarakterga ega; unda korpus statistikasi yoki maxsus eksperiment natijalari haqida da’vo qilinmaydi.

1. So‘z birikmalarining me’yoriyligi. So‘z birikmasi ikki yoki undan ortiq mustaqil so‘zning tobe-hokim munosabatida grammatik va mazmuniy birikishidan hosil bo‘ladigan sintaktik birlikdir. O‘zbek tilida so‘zlar, odatda, bitishuv, boshqaruv va moslashuv orqali bog‘lanadi. “Yangi loyiha” bitishuvga, “kitobni o‘qimoq” boshqaruvga, “talabaning daftari” esa moslashuvga misol bo‘la oladi. Bu bog‘lanish usullarining me’yoriy qo‘llanishi so‘z birikmasining grammatik jihatdan to‘g‘ri shakllanishiga asos bo‘ladi [1; 2].

Me’yoriylik til jamoasida qabul qilingan leksik, grammatik va qo‘llanish qoidalariga muvofiqlikni bildiradi. Masalan, “qaror qabul qilmoq”, “ilmiy tadqiqot olib bormoq”, “masalani hal qilmoq” birikmalari o‘zbek tilida odatiy va me’yoriy hisoblanadi. “Masalani bajarish” esa ayrim kontekstlarda tushunarli bo‘lsa-da, ko‘pincha “masalani yechish” yoki “masalani hal qilish”ga nisbatan leksik jihatdan noaniqroqdir.

Leksik me’yor so‘zning ma’nosiga va birikuvchanlik xususiyatiga muvofiq tanlanishini, grammatik me’yor esa so‘z shakllari va sintaktik aloqalarning to‘g‘ri qo‘llanishini nazarda tutadi. Shu sababli grammatik jihatdan to‘g‘ri tuzilgan birikma ham leksik jihatdan g‘aliz bo‘lishi mumkin. Me’yorni aniqlashda izohli lug‘atlar va tilshunoslik terminlari lug‘ati kabi manbalarga murojaat qilish muhim [3; 4].

2. Semantik moslik va so‘zlarning birikuvchanligi. Semantik moslik birikma tarkibidagi so‘zlarning ma’no xususiyatlari o‘zaro muvofiqlashib, yaxlit mazmun hosil qilishidir. “Shirin olma”, “baland bino”, “chuqur bilim” kabi birikmalarda sifat va ot o‘rtasidagi munosabat odatiy semantik aloqaga tayanadi. “Chuqur bilim” birikmasida “chuqur” so‘zi ko‘chma ma’noda kelib, bilimning puxtaligi va kengligini ifodalaydi. Demak, semantik moslik faqat so‘zlarning bevosita ma’nolari bilan emas, balki ko‘chma ma’no va til tajribasi bilan ham belgilanadi.

So‘zlarning birikuvchanligi ularning qaysi leksik birliklar bilan tabiiy ravishda birika olishini ko‘rsatadi. Masalan, “qaror qabul qilmoq” birikmasi odatiy kollokatsiya bo‘lsa, “qarorni iste’mol qilmoq” odatiy ma’noda semantik nomuvofiqlik tug‘diradi. Biroq noodatiy birikmalarni har doim xato deb baholash to‘g‘ri emas. Badiiy nutqda “shahar uyg‘ondi”, “sukut gapirdi” kabi ifodalar jonlantirish yoki metafora vositasida obrazlilik hosil qiladi. Shuning uchun semantik moslik kontekst va kommunikativ maqsad bilan birgalikda baholanishi kerak.

Birikuvchanlik masalasi o‘zbek tilshunosligida ham, qiyosiy kollokatsion tadqiqotlarda ham muhim o‘rin tutadi. So‘zlarning odatiy birikish qonuniyatlari tarjima, termin yaratish va matn tahririda alohida ahamiyat kasb etadi [5; 6].

3. Funksional uslublarda birikmalarning xususiyatlari.

3.1. Ilmiy uslub. Ilmiy uslubda aniqlik, mantiqiy izchillik va terminologik barqarorlik ustuvor. “Eksperimental natijalarni tahlil qilish”, “matematik modelni ishlab chiqish”, “tadqiqot samaradorligini baholash” kabi birikmalar ilmiy mazmunni aniq ifodalaydi. Muallif bajarilgan ishning mohiyatiga qarab “tahlil qilish”, “taqqoslash”, “baholash” kabi fe’llardan mosini tanlashi kerak; ular har doim bir-birining o‘rnida ishlatilavermaydi.

3.2. Rasmiy-idoraviy uslub. Rasmiy matnlarda “ariza bilan murojaat qilmoq”, “shartnoma tuzmoq”, “qaror qabul qilmoq”, “ijrosini ta’minlamoq” singari standartlashgan birikmalar qo‘llanadi. Ularning vazifasi hissiy ta’sir ko‘rsatish emas, balki ma’muriy yoki huquqiy mazmunni ravshan ifodalashdir. Shu bois rasmiy hujjatlarda noaniq va ortiqcha obrazli ifodalardan qochish maqsadga muvofiq.

3.3. Publitsistik uslub. Publitsistik uslub axborot berish va jamoatchilikka ta’sir ko‘rsatish vazifalarini birlashtiradi. “Dolzarb muammoni ko‘tarish”, “jamoatchilik e’tiborini jalb qilish”, “yangi imkoniyatlar yaratish” kabi birikmalar mazkur uslubda faol uchraydi. Ta’sirchanlik faktlarning aniqligi va dalillarning ishonchliligini almashtirmasligi lozim.

3.4. Badiiy va so‘zlashuv uslublari. Badiiy uslubda “mungli nigoh”, “sokin tun”, “uyg‘ongan tabiat” singari birikmalar obrazlilik va hissiy ta’sirni kuchaytiradi. So‘zlashuv uslubida esa “gaplashib olmoq”, “bir ko‘rib chiqmoq”, “qilib yubormoq” kabi birliklar muloqotning tabiiyligi va vaziyatga mosligini ta’minlaydi. Bunday birliklarning ilmiy yoki rasmiy matnda qo‘llanishi kontekstga qarab tahrirni talab qilishi mumkin.

4. Uch mezonning o‘zaro munosabati. Birikmalarni to‘liq baholash uchun uch mezonni farqlash lozim: me’yoriylik — grammatik va leksik qoidalarga muvofiqlik; semantik moslik — komponentlarning mazmuniy uyg‘unligi; uslubiy o‘rinlilik — birikmaning muayyan nutq vaziyati va janrga mosligi. Bu mezonlar o‘zaro bog‘liq bo‘lsa-da, bir xil hodisani anglatmaydi.

Birikma	Asosiy xususiyat	Izoh
Ilmiy tadqiqot olib bormoq	Me’yoriy va semantik mos	Ilmiy uslubga mos birikma.
Qaror qabul qilmoq	Me’yoriy kollokatsiya	Rasmiy va ilmiy matnlarda qo‘llanadi.
Qarorni iste’mol qilmoq	Odatiy ma’noda semantik nomos	Badiiy kontekstda ataylab ishlatilishi mumkin.
Shahar uyg‘ondi	Badiiy ko‘chma ma’no	Jonlantirish vositasi.
Topshiriqni a’lo darajada uddalash	Uslubiy jihatdan belgilangan	Rasmiy matnda “topshiriqni bajarish” aniqroq bo‘lishi mumkin.

Ushbu farqlashdan kelib chiqib, birikmani tahlil qilishning uch bosqichli usuli taklif etiladi: birinchi bosqichda grammatik tuzilish va bog‘lanish usuli tekshiriladi; ikkinchi bosqichda komponentlarning leksik ma’nosi hamda birikuvchanligi tahlil qilinadi; uchinchi bosqichda kontekst,

janr va kommunikativ vazifa baholanadi. Bu yondashuv maqolaning amaliy-uslubiy taklifi bo‘lib, uni keyingi tadqiqotlarda real matnlar korpusi asosida sinovdan o‘tkazish mumkin.

Ilmiy yangilik. Maqolaning ilmiy yangiligi so‘z birikmalarining me’yoriyligi, semantik mosligi va uslubiy o‘rinliligini alohida-alohida emas, balki o‘zaro bog‘langan uch mezon sifatida tavsiflash hamda birikmalarni tahlil qilish uchun bosqichma-bosqich amaliy model taklif etilishida ko‘rinadi. Taklif etilgan model nazariy tahlilga asoslangan bo‘lib, uning samaradorligi alohida empirik tadqiqot orqali tekshirilishi lozim.

Nazariy va amaliy ahamiyati. Tadqiqotning nazariy ahamiyati so‘z birikmalarini grammatik, semantik va uslubiy mezonlar birligida tushuntirish bilan belgilanadi. Amaliy jihatdan xulosalardan o‘zbek tili darslarida, ilmiy va rasmiy matnlarni tahrirlashda, tarjima amaliyotida hamda nutq madaniyatiga oid mashg‘ulotlarda foydalanish mumkin.

Xulosa. Tahlil so‘z birikmalarining me’yoriyligi grammatik shaklning to‘g‘riligidan tashqari, leksik tanlov va kontekst bilan ham bog‘liqligini ko‘rsatadi. Semantik moslik komponentlarning ma’no xususiyatlari va odatiy birikuvchanligi orqali yuzaga keladi, biroq badiiy nutqda metafora va jonlantirish kabi vositalar odatiy semantik chegaralarni ijodiy o‘zgartirishi mumkin. Funksional uslublar birikmalarning tanlanishi va qo‘llanishiga turlicha talablar qo‘yadi: ilmiy uslub aniqlikni, rasmiy uslub standartlashganlikni, publitsistik uslub ta’sirchanlikni, badiiy uslub obrazlilikni, so‘zlashuv uslubi esa tabiiylikni talab qiladi. Shu sababli birikmalarni baholashda grammatik, semantik va uslubiy mezonlarni birgalikda qo‘llash maqsadga muvofiq. Taklif etilgan uch bosqichli tahlil modeli matn tahriri va ta’lim amaliyotida qo‘llanishi, kelgusida esa korpus materiallari asosida kengaytirilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mahmudov N., Nurmonov A. O‘zbek tilining nazariy grammatikasi (sintaksis). – Toshkent: O‘qituvchi, 1995. – 232 b. (Katalog ma’lumotlari asosida.)
2. O‘zbek tili grammatikasi. II tom: Sintaksis. – Toshkent: Fan, 1976. (Nashr ma’lumotlarini kutubxona katalogi bilan yakuniy tekshirish tavsiya etiladi.)
3. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2002. – 168 b. ISBN 5-89890-045-4.
4. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildli. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.
5. Aliyeva N. Similarities and Distinctive Features of Uzbek, Russian and English Phrases. The American Journal of Social Science and Education Innovations, 2021. DOI: 10.37547/tajssei/Volume03Issue05-57.
6. Ochilova N. Ingliz, o‘zbek va rus tillarida sifatlarning birikuvchanligi: kollokatsion va frazeologik birliklarning qiyosiy-lingvokognitiv tahlili. Filologiya va pedagogika, 2026, 5(24), 36–38. DOI berilmagan.